

KOVÁCS I. GÁBOR

A magyar kalendárium főbb típusai a 19. században

Kutatásom alapötlete a Tömegkommunikációs Kutatóközpont egyik felmérése közben, a történelmi tudat vizsgálatakor született. A parasztság történelmi tudatának forrásairól töprengve kerültek szóba a kalendáriumok, mint e réteg köztudottan szívesen forgatott olvasmányai. A kalendáriumok iránti érdeklődésünk tehát alapvetően mentalitástörténeti fogantatású volt. A kalendáriumot egy olyan forrástípusként fogtuk fel, amelynek segítségével az olvasók tudati viszonyaihoz nyerhetünk adatokat. A gondolkodásmódok történetét ugyanis úgy is megközelíthetjük, ha fel tudjuk mérni a kor mentális felszereltségét, ha felderítjük, hogy az egyes rétegeknek a mindennapi életben a gondolkodásmód kialakításához milyen módok és eszközök álltak rendelkezésére. Ennek egyik megragadható mozzanata azoknak a tömegkommunikációs szövegeknek a tartalomelemzése, amelyeket az adott korban tömegesen fogyasztottak.

Nagyon óvatosan kell azonban ilyen esetekben eljárni, amikor bizonyos rétegek kulturális mintáit, mentalitását, attitűdjeit közvetve, olyan tartalmak alapján közelítjük meg, amelyek nem tőlük származnak, hanem részükre állították elő. Csak ténylegesen széles körben elterjedt, nagy példányszámú kiadványokkal érdemes foglalkozni, s megalapozott elképzelésünknek kell lenni, hogy a népeség melyik részének szólt, kik olvasták. Azoknak a rétegeknek az olvasmányaival célszerű ily módon foglalkozni, amelyeknek az információs rendszerében az illető kiadványnak bizonyos szempontból domináns szerepe volt, s amely rétegeknek a mentalitására vonatkozóan kevés egyéb forrásunk van.

Arról általában voltak ismereteink, hogy a kapitalista korszakban a kalendáriumok legfőbb olvasója a parasztság. Ennél a sommás és egyszerűsítő megállapításnál azonban konkrétabb ismeretekre van szükségünk. A kalendáriumot, létrehozását, használatát pontosan el kell helyeznünk a társadalmi kommunikációs rendszer történelmi fejlődésében. Pontosan meg kell határozni a kalendáriumtípusokat az egyes időszakokban. Fel kell deríteni a kiadók, szerkesztők céljait, az egyes típusok olvasóinak körét, azok elvárásait. Meg kell állapítani, hogy a kalendáriumok milyen funkciókat elégítettek ki, s használatuk hogyan helyezkedett el vásárlóik mindennapjaiban. E nélkül az aprólékos előkészítő munka nélkül a kalendáriumok tartalmának általában való elemzése megalapozatlan lenne.

Előzmények

A műfaj megszületésétől igyekeztünk felderíteni a kalendárium útját, itt részletesebben azonban csak a 19. századi típusokat mutatjuk be. Az előzményekről csak annyit, hogy úgy találtuk, a kalendárium kialakulása a 15–16. század fordulóján szoros összefüggésben van a korakapitalista fejlődéssel, az időritmus felgyorsulásával, az idő megnövekedett értékével, az időpontok nagyobb jelentőségével. Maga az évenként megjelenő, nyomtatott, nagy példányszámú naptár is hozzájárult az idő ciklikus és lokális felfogásával való szakításhoz, a lineáris időszemlélet általánossá válásához. A kalendárium alapvető funkciója az időjelző funkció, s később is mindig ennek révén jut el a fogyasztók újabb csoportjaihoz, hogy ti. szükségük lesz egy ilyen időjelző eszközre.

A 16. századi naptárakhoz kivétel nélkül olyan anyagokat csatoltak, amelyek kapcsolatban vannak az idővel, és mindennapi gyakorlati igényeket elégítettek ki. A fontos információk – pl. vásárnaptár, postajáratok – mellett szereplő különféle tanácsok, tudnivalók, jövendölések alapját a kozmikus szimpátia világlépe adta. A korabeli tudós kultúrának az a találmánya, hogy a planéták

kikalkulálható konstellációiból kiolvasható a jövődő, meghatározható, hogy mit mikor tanácsos tenni. A kalendárium révén aztán még akkor is hódított ez a szemlélet, amikor a felvilágosodás terjedésével a magas kultúrával élők széles köre már rég felismerte az asztrológiai világnép tarthatatlanságát.

A későfelvilágosodás munkásai már nemcsak az ilyen „ostoba babonák” elhagyását követelték, hanem programszerűen megfogalmazták azt a gondolatot is, hogy a kalendáriumot mint a népfelvilágosítás eszközt, a közhasznú ismeretek terjesztésére kellene felhasználni. Ténylegesen azonban Magyarországon csak annyi történt, hogy Mária Terézia 1756-ban kitiltotta a kalendáriumból az alkalmas és alkalmatlan napokra, valamint az érvágásra vonatkozó szabályokat. A kiesett tartalmak pótlására a kalendáriumba ekkor kerültek nagyobb mennyiségben kisepikai közlemények, rövid elbeszélések, anekdoták s kisebb részben aktuális hírek. A kezdetben uralkodó mindennapi gyakorlati igényeket kielégítő funkció mellett ekkortájt kapott hasonló súlyt a szórakoztató funkció. Ezeket a naptárakat a legmagasabb rangúak is vásárolták, de az olvasók között ekkor megnőtt a kisértelmiség, a polgárok, parasztpolgárok és az írásbeliséghez a szatmári béke után elérkezett kismemesség száma. Főleg az utóbbiak ízlésének felelt meg a kalendáriumok irodalmi anyaga, a népies barokk közműveltség kifejeződése.

Nagyobb számú jobbágy olvasó a 18. század második felében még nemigen volt. Terjed ugyan a paraszti írni-olvasni tudás, de ez a technikai készség mindig csak később érezteti hatását az olvasnivalók piacán. S az olvasást lassan elsajátítók hamarabb vesznek egy életre szóló bibliát, imádságos könyvet, sőt időnként egy-egy krajcáros ponyvát, históriát, mint hogy évenként rendszeresen megvegyenek egy időhöz kötött kiadványt. A már olvasó jobbágyok 1780 körül gyerekeskedő fiának, Kis János későbbi ev. püspöknek az önéletrajza is ezt bizonyítja. Ebben az időben a Helytartó Tanács összeírása szerint Magyarországon kb. 70 ezer kalendáriumot adtak ki, s belátható, hogy ebből jobbágyok kezébe aligha juthatott számottevő mennyiség.

1809-ben 170 ezer, 1827-ben pedig már 301 ezer kalendárium jelenik meg (ebből 167 ezer magyar és a legnagyobb példányszám: 26 ezer), de még mindig nem jelentős a jobbágyok kalendáriumvásárlása. A könyvtárakban, múzeumokban átnézett kalendáriumokban 1840 előtt nem találtam paraszti használat nyomát. Joggal ellene lehetne vetni, hogy a jobbágyok kalendáriumainak volt a legcsekélyebb esélyük arra, hogy közgyűjteményeinkbe bekerüljenek, ez tehát még nem zárja ki a kalendárium paraszti olvasását. Valóban nem zárja ki, de nem teszi valószínűvé, hogy az már ekkor kiterjedtebb lett volna. Az ekkor gyerekeskedett jobbágyszármazású értelmiségiek emlékezéseikben sehol sem írnak kalendáriumról. Táncsics sem, aki telkes jobbágy fiaként 1820-ig élt falujában. Életpályán című művében aprólékos gonddal rajzolja meg gyermekkora szellemi környezetét, de kalendáriumról sehol sem tesz említést. Ez nem lehet véletlen, hiszen amikor a 19. század végén valóban általánossá válik a kalendárium a parasztságnál, az akkor felnövő Veres Péter, Tamási Áron, Sinka István nem felejtik ki gyermekkoruk leírásából. Táncsics az 1820-as években Izsákon volt tanító, s erről írja, hogy a gyerekeknek nem volt tankönyvük, ezért ki-ki elhozta, amit a mestergerendán talált, többnyire különféle imakönyveket. Móra később ugyancsak az izsáki gyermekekről írja, hogy nem volt tankönyvük, de ekkor már ki-ki kalendáriumot vitt otthonról. Az átányi paraszti olvasmányanyag felgyűjtésénél sem kerültek elő e korból kalendáriumok. (Néprajzi Múzeum adattára.) Takács Lajos mintaszerű váromi olvasásvizsgálata is későbbre teszi meghonosodásukat a parasztság körében.

A 19. század első harmadában tehát a kalendárium még mindig csak a hagyományos olvasórétegek körében ért el nagyobb elterjedtséget. A maradi parlagi nemest ekkor mint jellegzetesen csak kalendáriumot olvasó típust jellemzik. Kulcsár Adorján jó néhány idevonatkozó adalékot gyűjtött össze. Gvadányi falusi notáriusának testamentuma szerint bibliotékájában 53 kalendárium volt. Ujfalvi Sándor atyja megyei tiszt volt, de házukban naptáron kívül más könyv nem volt. Egy táblabíró atyafi könyvtára bibliából, Hármaskönyvből és kalendáriumokból állt. – Még Petőfi is így ír a maradi nemesről: „mint számár a gaszt, zabálja a kalendáriumot”.

A reformkor naptárjai

A kalendáriumszerkesztők közül az első tudatos reformer, aki a felvilágosodottak programját vállalja, Fazekas. 1819-ben népművelő, ismeretterjesztő programmal indította újra a debreceni kalendáriumot, az elsőt, amelyikből az időjósulás kimaradt. A debreceni naptár évente átlagosan 5000

példányban kelt el, s valószínű, hogy a nagyobb elterjedtségnek éppen felvilágosultsága volt az akadálya. Fazekas vállalkozásának nem nagyon akadtak követői. 1830-tól Czuczor szerkesztése idején a kisalaki komáromi kalendárium is változik valamelyest, de az ismeretterjesztést, népnevelést programszerűen majd csak a Mezei naptár vállalja fel 1840-től.

Egyelőre a 30-as évek elején a látványosabb eredményt, a más irányba induló kiadók újításai érik el. Míg Fazekas kalendáriuma megtartotta a leghagyományosabb nyolcadrét alakot s a toldalék néhány lapos terjedelmét, a 10 krajcár körüli árat, addig most egymás után jelennek meg a nagyalakú 1 forintos, 150–250 lap terjedelmű naptárak (1831-ben indul Trattner és Károlyi Magyar Hazai Vándora – 168 lap 1 Ft; 1832-ben Landerer Honni Vezére, 288 lap, 1 Ft, 36 kr.; 1835-ben a kassai Werfer Magyar Házibarátyja, 216 lap, 1 Ft). Ez volt a magyar kalendáriumirodalom első nagy differenciálódása. Az árkülönség elválasztó szerepén kívül ezt mutatja a terjesztés új módja is. A kalendáriumokat régebben maguk a nyomdák is árusították, de az országos terjesztőhálózatot a könyvkötők jelentették még a könyvkereskedelem 18. századi megerősödése után is. Sőt, még ennél is lejjebb csúszott a kalendáriumok terjesztése a vásári árusok, historiások kezébe. A reformkori nagy naptárakra azonban előfizetőket gyűjtöttek. Így viszont elsősorban az olvasók felsőbb rétege érhető el. Az új naptárak célját a Honni Vezér úgy fogalmazta meg, hogy „oktatva mulattasson”, bemutassa „mindazt, amit előre haladó századunk hazánkat bármí szempontból érdeklő újat szüül”, hasznos ismereteket terjesszen, s így „a nemzet kultúrája emelkedésének általános és köz-előmozdítója legyen”. Mindezt azonban a műveltebb olvasókhöz fordulva akarta elérni. A Honni Vezér földleírás, történetírás, természethistória, antropológia és politechnika rovataiban valóban bő ismeretterjesztő anyagot közölt.

Az új naptárak tartalma rokonságot mutat az 1834-ben keletkezett ismeretterjesztő hetilapokkal, a Fillértárral és a Garasos tárral, amelyek az első igazi tömeglapok, a több százezer példányos nyugati filléres magazinok példái után indultak, de érdeklődés hiányában hamar megszűntek. Ez a rokonság az 1833-ban induló Regélő című divatlap egyes rovataival is kimutatható. T. Erdélyi Ilona a Regélő szerepét abban látja, hogy mivel az nem távolodott el a hagyományos közizléstől, könnyebben elősegíthette az olvasók körének kiszélesítését, az átlagolvasó ízlésének fejlesztését. Erdeme, hogy a polgári, polgárosodó rétegek olvasmányigényét kielégítette. Hozzátehetnénk, hogy részben az ismeretterjesztő magazinokat is pótolta. A 30-as évek új típusú kalendáriumai a fenti folyamatban az olvasóközönség kiterjesztésében, ízlésének emelésében, az ismeretterjesztés szolgálatában, a polgárosodás gondolati elemeinek terjesztésében közvetlenül a megelőző lépcsőt jelentik. A kalendárium ugyan csak évente jelent meg, de nagy terjedelemben, s míg a filléres magazinok életképtelenek voltak, a Regélő csak 6–800 példányban jelent meg, addig a Honni Vezér és társai a műfaji keretek megszokottságának segítségével sok ezres példányszámot értek el. A fejlettebb polgári társadalmak hetente megjelenő sok százezer magazinjainak a szerepét nálunk az évenkénti kalendáriumok töltik be, s ráadásul nem is az olvasás alsó lépcsőfokán. A nagy naptárak jelzett szerepét bizonyítja, hogy a korabeli kritika is érdemben és ilyen értelemben kezdett foglalkozni velük. A Figyelmezőben 1838–39-ben maga Schedel Ferenc szemlézi az új típusú naptárakat.

Míg Schedel az ismeretek terjesztését, az olvasók sokoldalú kiművelését, a követendő példák révén történő tanítást állítja előtérbe, addig Horvát Józsefnek, az 1837-es Nemzeti Kalendáriumról írott bírálatában egy olyan ideál fogalmazódik meg, amelyben a hangsúly az egész nemzet mindennapi gyakorlati információszükségletének a kielégítésén, ahogy később mondják, a kalauzoló részen van. Horvát hosszan sorakoztatja, hogy milyen információkat volna szükséges felvenni. Például nemcsak a nagyobb, hanem kisebb hetivásárok időpontjait is közölni kellene, s akkor több kereskedő támadna, az utazástól nem ijedne. Horvát a kalendáriumot a gazdasági és társadalmi integrálódás fontos intézményeként fogta fel. Úgy vélte, a gazdasági kapcsolatok élénkítéséhez az is hozzájárulna, ha a kalendárium közölné, hol, milyen birtokok vannak, hol van a központja, ki kezeli, ki a tulajdonos, a bérlő, tisztartó, ispán.

A társadalom, a gazdaság, az érintkezés általános fejlődésével a mindennapokban rengeteg új információra volt szükség. Az idézett könyv a kalendáriumtól mint hagyományos gyakorlati kézikönyvtől várta ezek kielégítését. (A vasút megjelenése után egy ideig némely kalendáriumok menetrendet is közöltek.) A polgári társadalom fejlődésének magasabb fokán majd intézmények és kiadványtípusok egész sora differenciálódik ezeknek az igényeknek a kielégítésére. (A Tiszti cím- és névtártól a Pénzügyi compasson át a menetrendig.) Átmenetileg, először az 50-es években, majd valóban felduzzad egyes naptárak kalauzoló része, azután pedig szaknaptárak alakulnak ki.

A műveltebbeknek szánt nagyalakú, ismeretterjesztő naptárakkal szemben a magyar Gazdasági Egyesület 1840-től megjelenő Mezei naptárának szerkesztői programszerűen arra törekedtek, hogy naptárunk a „földműves osztály”, a „szegényebb sorsú nép”, az „adózó nép” kezébe jusson. A megyékhez intézett körleveleik szerint így lehet némileg a hiányos népnevelést pótolni, az „okszzerű gazdálkodást és egyéb közhasznú ismereteket” terjeszteni, a „tudatlanságot a balítéleteket . . . ismeretekkel s felvilágosodással felváltani”! Hogy valóban eljusson az adózó nép kezébe, minden addigi naptárnál olcsóbban, két ezüstgarasért árusították. Rendszeres körlevelekben kérték az egyházi és világi hatóságokat, hogy a naptárt „a köztisztviselő és lelkész urak által ajánlhatni méltóztassanak”. Sőt, felkérésükre a megyék és az egyházak nagyobb mennyiséget ingyen osztottak szét a nép között. A naptárból – tudakos, száraz stílusa, s az illusztrációk hiánya ellenére – az olcsó ár és a szorgos terjesztés révén az első évi 5000 példány után 1841-ben 15 000, 1842-ben pedig már 40 000 kelt el. 1943-tól 60 000 példányban nyomták, s a szerkesztő, Török János emlékezete szerint, 80 000-es példányszámot is elértek. Jóllehet, a debreceni Telegdi–Kovács könyvkereskedő cég üzleti könyvei szerint értelmiségiek is vásárolták, ez lehetett az első naptár, amelyből nagyobb mennyiség az adózó nép kezébe is eljutott.

A Mezei naptár s a tíz–húszeszes példányszámban megjelenő nagyalakú ismeretterjesztő naptárak mellett azonban a legnagyobb tételt továbbra is a kisalakú, néhány íves, 10–15 krajczáros, hagyományos tartalmú kalendáriumok jelentették. Ezek tartalmaztak a naptárrészen és a vásárnapción kívül egy-két tréfás vagy moralizáló elbeszélést, anekdotákat, növekvő számban dalokat, népdalokat, ritkán és rendszertelenül egy-két házigazdaság, mezőgazdaság vagy egészségügy körébe vágó tanácsot, elvéve egy-egy ismeretterjesztő cikket, nagyrészt történelmi tárgyút, s még ritkábban egy-egy aktuális hírt. Pédányszámukra vonatkozó pontos és összesítő adatunk 1827 óta nincs. Az elszórt adatok kettő kivételével a korábbi tíz–húszeszes példányszámok körül mozognak. Fitz nyomdászattörténete a szegedi Grün-féle naptár példányszámát a szabadságharc előtt 50 000-re teszi. A korszak legerjedtebb könyvről, a komáromi naptárról, kétféle adatunk van. Ballagi 1878-as nyomdatörténeti munkájában szerepel először az 1836-ra vonatkozatható 84 000-es példányszám. A másik, a negyvenes évekhez köthető 120 000 exempláros adat, id. Szinyei Józseftől származik. Valószínűsíti az adatok hitelességét az is, hogy már 1840-ben több kritika szerint nem csoda a Mezei naptár által elért nagy példányszám, hisz vannak más magyar kalendáriumok is, amelyekből 50–80 000 is elkél. Mindenképpen biztos, hogy ezek a hagyományos kis naptárak jelentek meg a legnagyobb példányszámban. Ezt olvasták a hagyományos, de növekvő számú kalendáriumolvasó rétegek, s kisebb részben a kalendáriummal ismerkedő parasztság. Ez volt a kalendárium kiadás helyzete, amikor 1848-ban Bucsánszky Alajos színre lépet első naptáraival.

Bucsánszky útja a ponyvajellegű naptárak kiadására

Bucsánszky Alajos 1802-ben született Egerben. 1828-ban telepedett le Pozsonyban, ahol 1831-ben vették fel a városi könyvkötő céhbe. Abban az időben a könyvkötők még könyvkereskedéssel is foglalkoztak. Bucsánszky ezen kívül még kiadóként is működött. Latin, és magyar nyelvű munkákat is megjelentetett, de elsősorban német nyelvű kiadványai voltak. A magyar olvasmányok iránti kereslet növekedésével párhuzamosan a harmincas évek végétől a hangsúly áttevődött a magyar nyelvűekre. Összegyűjtöttük 1848 előtti kiadványait. Megjelentetett iskolai tankönyveket, főleg magyar történelmi és általános földleírásokat. A második csoportot ismeretterjesztő könyvek alkotják. Ezen belül is földleírások és a magyar történelemről írott könyvek szerepelnek. A harmadik típusba a vallásos kiadványok tartoznak: imakönyvek, ájtatos olvasmányok, szentek élete. Adott még ki gyermekolvasmányokat is. Meglepő, hogy a későbbi ponyvagyáros egyetlen igazán ponyvajellegű kiadványt sem hozott piacra. A pesti könyvkötő céhbe való felvételekor, 1847-ben, még joggal írhatta kérvényében, hogy „számos erkölcsi s általán közhasznú könyveket nyomtattam”.

Mind ezek, ha még nem is igazi tömegkiadványok, de mind viszonylag kiterjedt és biztos vevőkre számíthattak. Az iskolai könyveknél ez természetes s az ájtatos olvasmányoknak is hagyományos piacuk volt. A harmincas évektől pedig megnőtt a kereslet az ismeretterjesztő művek s a gyermekolvasmányok iránt is. Mi sem bizonyítja jobban, hogy valóban széles felvevő piacra találó, sikeres műveket jelentetett meg kiadónk, mint az, hogy legnagyobb részük több, négy–öt kiadásban is

megjelent. Bucsánszky a reformkori olvasóközönség leggyorsabban gyarapodó rétegét vette célba. Az olvasók alsóbb, de nem a legalsó rétegei számára adott ki. Nem a vásári ponyvára termelt, hanem a művelődni kezdő, kispolgárosodó rétegek részére. Az előszavak tanúsága szerint a kispolgári, vidéki kisértelmiségű rétegekre és a tanulójfűságra számított.

Bucsánszky fokozatosan találta meg e réteg igényeinek megfelelő formákat. A 30-as években még formailag rangosabb kiadványai voltak, finom papíron, jó, néha bőrkötésben, aranyozott betűkkel, néhány acélmetszetű vagy litografált, gyakran színezett képpel. 1843-ban jelentette meg az első fametszetekkel illusztrált kiadványt. A fametszés technikájában még a 18. század végén vezettek be újításokat, miáltal pontosabb képet, tartósabb dűcot lehetett kapni. Különösen alkalmas volt a fametszet illusztrálásra azáltal is, hogy a szedéshez hasonlóan magasnyomású volt, s a laptükörbe helyezve a szöveggel, egyszerre lehetett nyomni. A reformkorban azonban az igényesebb közönség nem kedvelte a fametszetet. Az előkelő és divatos illusztrációs műfaj a litográfia és az acélmetszet volt. Igazán nagy példányszámú nyomásra azonban ezek nem alkalmasak, s nagyon meg is drágították a kiadványokat. A fametszet 18. századi technikai újdonságának össze kellett találnia a kevésbé igényes és kisebb pénzü olvasóközönség gyarapodásával ahhoz, hogy a fametszetekkel illusztrált kiadványok sikert érjenek el. Bucsánszky 1843-ban jelentette meg a Magyarok története a vezérek és a királyok képeivel című kiadványt, amelynek 130 lapján 46 fametszetes illusztráció volt. A siker nem maradt el. A munka 1848-ig hat kiadásban jelent meg. A 40-es években aztán már kizárólag fametszetekkel gazdagon illusztrált ismeretterjesztő, vallásos, iskolai és gyermekkönyveket jelentetett meg puha kötésben, s egyre olcsóbb, 10–40 krajcáros kiadásban. Az olcsó ár, a nagyszámú illusztráció biztosította a kiadványok kelendőségét. Az egyre nagyobb példányszámok pedig lehetővé tették az ár további csökkentését. Szerzői díjakra is minimális összegeket kellett fordítani. A kiadványok jelentős része fordítás, s az eredeti művek szerzői között sem találunk egy ismertebb nevet sem. Ez jellemzi Bucsánszky intellektuális szemhatárát is. Legtöbbet foglalkoztatott szerzője (pl. Szentek élete, Magyarok története, Általános földleírás) Bedő Pál ekkor még papnövendék, később révfülöpi plébános.

Bucsánszky dinamikus, vállalkozó kedvű üzletember volt, s 1847-ben sikeres pozsonyi tevékenység után „üzletének tágabb tért nyitandó” Pestre, a polgárosodó ország szellemi központjába, a kapitalista vállalkozások centrumába telepedett át. Házat vásárolt, majd 47. július 9-én pesti polgárjogot nyerve a Helytartó Tanácshoz fordult, hogy könyvkötő mesterségét Pesten folytathassa. A Helytartó Tanács utasította a könyvkötő céhet, hogy a tiszteletre méltó ajánlólevelekkel rendelkező folyamodót vegye fel soraiába. Pesten aztán Bucsánszky hamarosan nyomdát is nyitott, gyorsan kihasználva a negyvenzölces új sajtótörvényt adta lehetőségét. Április elején hirdették ki az új törvényt, s a Belügyminisztériumhoz május elején már Bucsánszky működő nyomdájáról érkezik jelentés.

Az eddig aulikusnak ismert, magát minden ellenzéki szellemiségtől távol tartó „erkölcsi és átalján közhasznú” munkák kiadója, aki addig, tudomásunk szerint, egyetlen ponyvajellegű kiadványt sem jelentetett meg, 1848-ban gyors egymásután több „forradalmi ponyvát” ad ki. A Szabó Ervin Könyvtár aprónyomtatványtárában 10 ilyen kis ponyvaformájú, 8–12 lapos, pár krajcáros Bucsánszky-féle ponyvát találunk. Írójuk Putnoky József, fametszeteit a Bucsánszky pozsonyi kiadványaiból ismert Mihalovics rajzolta, aki a kiadóval együtt költözött Pestre. A ponyvák agitatív céllal adják elő a márciusi forradalom eseményeit. Ezek voltak kiadónk első ponyvajellegű kiadványai. A ponyvai kiadványoknak kezdetől jellegzetes témái jól meghatározható tartalmi és formai jellegzetességei voltak, de legkönnyebben megragadható ez a ponyvajelleg, ha a formátumot, az olcsó árat és a terjesztés módját tekintjük.

Bucsánszky nem a hagyományos ponyvai témák, formátum és terjesztés felől jött. Anélkül, hogy egyelőre részletekbe bocsátkoznánk, megállapíthatjuk, hogy bár később néhány hagyományos ponyvai témát is megjelentetett, tematikailag megújította, bizonyos mértékben modernizálta a ponyvát. Fokozatosan megtanulta és alkalmazta a ponyva terjesztéséhez szükséges formai megoldásokat, s országosan kiépítette a ponyvák eladásához legalkalmasabb terjesztő hálózatot. (Ez utóbbiról még szólunk.) Bucsánszkytól távol állott minden idealista irodalompartoló, a népet szellemileg szolgálni, felemelni akaró elképzelés. Nem volt különösebben képzett, s meglehetősen szűkös intellektuális szemhatára is hozzájárult ahhoz, hogy egyéniségének meghatározó vonása a nagy vállalkozói kedv, az 1850-es évektől az újszerű ponyvai kiadványok és kalendáriumok kiadásában találta meg azt a terepet, ahol sikeresen, eredményesen működhetett. Nem tudjuk, hogy Pozsonyban való letelepedésekor milyen anyagi alapokkal indult, de 1847-ben a Helytartó Tanácshoz benyújtott kérvényének mellék-

letei szerint Pozsonyban 16 000, Pesten 5000 pengőforint értékű háza volt, könyveit pedig 24 000 pengőforintra értékelték. 1867-ben már meg tudta venni a jól felszerelt Károlyi-féle nyomdát. 1868-ban pedig a Magyar Királyi Pénzügyi Felügyelőség már 160 000 Ft-ra becsülte vagyonát. A vállalkozás tőkeerejének jelentős növekedése igazolja, hogy Bucsánszky jól ismerte fel az újszerű népies ponyvai kiadványok és kalendáriumok kiadásában rejlő lehetőségeket, s e téren sikeres üzletemberként működött.

1848-ban jelent meg első naptára, amelynek címe: Új képes kalendárium. 1849-től ugyanennek a címe: Bucsánszky Alajos nagy képes naptára. 1849-re két újabb naptárt is kiadott: Bucsánszky Alajos kis képes naptára és Bucsánszky Alajos keresztény képes naptára. A naptáraknak rendkívüli sikerük volt. A debreceni Telegdi–Kovács könyvkereskedő-cég fennmaradt üzleti könyvei szerint az 1848 és 1853 közötti vásárlásoknál fokozatosan első helyre kerültek kiadónk naptárai. A Pesti Napló kritikája is azt állapítja meg 1853-ban, hogy Bucsánszky néhány év óta „igen terjedelmesen űzi a naptári vállalatot”. 1858-ban a Vasárnapi Újság cikkírója szerint Bucsánszky naptárai „évek óta százezernyi mennyiségben terjednek szét”. Az 1870-es évek közepén több naptár előszavában Bucsánszky köszönetet mond a magyar népnek, úgymond „a ti hozzám viseltetett bizalmatok által voltam képes 400 000 kalendáriumot eladni”. Ezt a nyilatkozatot még lehetne reklámfogásnak, nagyszájú túlzásnak is minősíteni. Egy pénzügyminiszteri irat szerint azonban Bucsánszky 1868-ban 250 000 naptár bélyegdíjának lefizetésére kapott hathónapi haladékot. (1850. szeptember 6. óta minden forgalomba hozott naptár után három krajcár bélyegdíjat kellett leróni. A törvény 1900-ig volt érvényben.) Ha 1868-ban 250 000 kalendáriumot adott ki, az 1875-ös 400 000 már nem hangzik olyan hihetetlenül. Ha a Magyarországon megjelent összes naptárhoz hasonló mértékben, 40%-kal nőtt 1868 és 1875 között a Bucsánszky-naptárak példányszáma, akkor a 350 ezret elérte 1875-re. (A Magyarországon megjelent naptárak összpéldányszámát az államkincstárba a naptárbélyegből befolyt összegek alapján számítottuk ki.)

Mi volt a Bucsánszky-féle naptárak sikerének titka? Kétségkívül nagy szerepe volt ebben a kiadványok tartalmának. A Nagy Képes naptár első 3 évfolyamában kb. a tartalom egyharmad részét tette ki a „Festői utazások a világ körül” című útleírásfüzér, egy német cég kiadványaiból válogatva és fordítva. Benne mindenféle izgalmas kalandok, hajótörés, tengeri rablás, tengerhajóni retentő éhség, távoli, egzotikus világok izgató színei, különös szokásai. Egy másik harmadrészt tesznek ki a rövid ideig élt Fillértárból átvett ismeretterjesztő közlemények. Van itt cikk a telegráfról, a léglaptárról, a holdkórosról, de a legtöbb leírás a távoli tájakon honos, ritkán hallott, sosem látott állatokról, krokodilról, csíkos hiénáról, oroszlánról, cethalról, elefántról szól. Néhány friss hír – medve az álarcosbálban, egy élve eltemetett kalandjai – szintén az 1834-es Fillértárból származik. A tartalom fennmaradó részét történeti cikkek teszik ki. Elbeszélő részük a Bucsánszky által kiadott magyar történeti könyvekből, a vár- és családtörténetek a Fillértárból, egyetemes történeti érdekességek a kínai falról, Babel tornyáról – szintén a Fillértárból.

A Kis képes naptár tartalma hasonló ehhez. Folytatásokban közli a magyar nemzet történetét. Kiemelve az előbbi útleírásból bemutatja a vadembert és a vadasszonyt, a vad népek vallási szertartásait, a krokodilt és az elefántvadászatot. Ezenkívül egy-egy érdekes mesét vagy mondát is hoz. A Keresztény képes naptár tartalmaz érdekes ó- és újszövetségi történeteket, szentek élettörténetét. Valamennyi, Bucsánszky-nak a 40-es években megjelent kiadványaiból. Ezenkívül tartalmaz egy-egy „erkölcsös, szívképző” de elég érdekesen megírt elbeszélést. 1849-ben valamennyi kalendáriumban megjelent még néhány aktuális hír, harci toborzó.

Bucsánszky naptárai valamennyi ekkor piacon levő naptárt felülmúlták érdekességben. Távoli egzotikus világok fantasztikus színei először az ő naptáraiban jelentek meg, s a régi típusú kis naptárak sokat ismételt moralizáló történetkéinél sokkal vonzóbbak, érdekfeszítőbbek voltak. A népművelő szándékú Mezei naptárnál s a később indult hasonlóknál szintén érdekesebbek voltak, mert azokban a tudákos tanácsadó cikkek szinte kizárólagos túlsúlyban voltak. Tovább fokozta a naptárak vonzerejét a nagyszámú és tetszetős fametszet. Ennyi képpel naptár még nem jelent meg Magyarországon. A címlapok és a hónapok melletti rajzokon kívül a Nagy képesben 20-on felül volt az illusztrációk száma, de a Kis képesben és a Keresztény képesben is volt kb. 15. Magyarországon Bucsánszky címezte először kalendáriumát „képes naptárnak”.

Az érdekes tartalomhoz, a szemfogó illusztrációhoz járult a rendkívül alacsony ár. A 150 oldalas nagy naptár ára 15 krajcár volt. A kis és keresztény naptár is jóval olcsóbbak voltak a velük egy

kategóriába tartozó hagyományos naptáraknál. Míg azok 10–20 krajcárba kerültek, a Bucsánszky-féle kis és keresztény naptár ára 6 krajcár volt. Hogyan tudta Bucsánszky ilyen olcsón előállítani kiadványait? Mint láttuk, szerzői díjakra vajmi keveset kellett kifizetnie. Az első öt évben csak a kalendáriumok 10–15 százaléka eredeti anyag. Az illusztrációk a legolcsóbb, legtöbbször felhasználható technikával, fametszéssel készültek, s jórészt régi kiadványok dúcainak felhasználásával. A nagy példányszám is lehetővé tette az alacsony árat. A példányszám növelésében szerepet játszott az is, hogy mindhárom naptárt német nyelven, később pedig szlovákul és horvátul is megjelentette. Nézzük meg, hogy a kezdeti sikerek után milyen körülmények között kellett helytállnia kiadónk naptárainak.

Az 1850-es évek naptárideálja

Az 1850-es években minden korábbinál jobban a közérdeklődés fókuszába kerültek a naptárak. A folyóiratok, napilapok is figyelemmel kísérték az év naptártermését. A Pesti Naplóban pl. rendszeresen jelentek meg kalendáriumkritikák. Idézzünk mutatóba a korszak naptárral kapcsolatos kiterjedéseiből. Vahot írja 1855-ös naptára előszavában: „minden irodalmi ág között legnagyobb kiterjedésű s így a népművelésre a legfőbb tényező”. A Pesti Napló 1853-ban: a naptárirodalom „nagy kiterjedésénél fogva kiszámíthatatlan horderővel bír a nép lelkületének helyes vagy helytelen kifejtésére”. Brassai Sámuel 1854-ben a Vasárnapi Újságban: „A naptárnak hasonlíthatatlanul nagyobb közönsége lévén, mint bármely más könyvnek, a leghatalmasabb közlekedési eszköznek nézhető, mellyel eszméket terjeszthetni. Franklin Szegény Richárdja jelentékeny tényezője volt Észak-Amerika fejlődésének.” (Franklin 1733–58- adta ki Philadelphióban a Poor Richard’s Almanachs című naptárt.) A Pesti Napló szerint a naptárak cikkei „irtsák a százados balvéleményeket, megrögzött babonákat, tisztítsák az erkölcsöt, támogassák a művelődési látkört, megmagyarázzák a fennálló viszonyokat, törvényeket, felderítsék a homályt, eloszlassák a zavart . . . , adjanak felvilágosítást és útmutatást a gazdaszat, az ipar körében, biztos tájékozást mind a köz-, mind magánélet tekervényes ösvényein. Szóval képezzenek és neveljenek.” Felszegi írja 1856-ban: „Naptárirodalmunk célja széles elterjedésénél fogva a kor igényeinek, szükségének, szóval az élet és a polgáriasság követelményeinek szellemiségünk javára, s anyagi, messze jövőt felölelő biztosítására, milliőktől megérthető, kiáltó szó lenni.” Ballagi Károly 1855-ben a Vasárnapi Újságban a Protestáns naptárról: „Mindegy, mi úton terjesztik az eszmét, csak azon legyünk, hogy mindenkor az igazságot és a polgáriasságra vezető eszméket hirdessük.” Tánácsics is foglalkozott a kérdéssel a Nép Újságában 1859-ben. Hogy a tisztán üzleti szempontok helyett ideális célok érvényesüljenek, javasolja, hogy az írói testület vállalja magára a naptárszerkesztést, s akkor „nemzeti fejlődésünk történetében csupán ezáltal olyan időszakot alkothat, amely jövőnk szellemi nagyságunk tulajdonképpen kezdetül fog szolgálni”.

Az idézetek fényében világos, hogy a kalendáriumok megítélésében minőségileg új szakasz következett be. A felvilágosodás korában megszületett a felvilágosító-népművelő kalendárium eszméje. A reformkorban egyre határozottabban hangoztatták ennek szükségességét, s néhány lépés is történt ennek gyakorlati megvalósítására. Programmá, szinte közhelyig ismételt követelménnyé azonban csak az 50-es években lett. Egyszerűsége, konkrétabb „időhöz alkalmazott” tartalmi követelménnyel is feltöltődött ez a naptáreszmény. A kalendáriumnak szerzőink szerint a „polgáriasságra vezető elveket” kell hirdetnie, a „polgáriasság követelményeit” kell szolgálnia. Mi volt az oka, hogy ebben a szolgálatban olyan hallatlanul sokat vártak a kalendáriumtól? Mint a felvilágosodás örökösei, e korszak gondolkodói mindennél jobban bíztak a nyomtatott szó nevelő hatásában, az ismeretek, a gondolatok pusztá erejében. Ehhez járult, hogy az önkényuralom viszonyai között nagyon összehúzóult a cselekvési tér, s a szellemi mozgalmak, a nemzeti irodalom lehetőségei is csökkentek. Harmadszor pedig a reflexiónak valamelyest előtte járt a gyakorlat is. Annyiban mindenképpen, hogy az 50-es évek elején az alsóbb néprétegek körében is erőteljesebben kezdett terjedni a kalendáriumvásárlás szokása, s ugrásszerűen nőtt az eladható példányok száma.

Az ötvenes években a kiadók egymás után jelentették meg új kalendáriumukat, s a szerkesztésre az írotársadalom legjobbjai is vállalkoztak. Míg a reformkori nagy naptárak is a szerkesztő megnevezése nélkül jelentek meg – az írók röstelltek volna kalendárium szerkesztőként szerepelni – most, a szerkesztők között nemcsak Mayer István, Török János, Ballagi Károly, Friebeisz István, Vas Gereben, Vahot Imre, Kővári László nevével találkozunk, hanem még Jókaiéval is. A Vasárnapi Újság szerint az

50-es évek közepén Pesten minden harmadik író kalendáriumcsináló. Tehát egy ténylegesen megindult mozgalmat, egy valóban nagy lehetőséggel rendelkező kiadványtípust igyekezett a kritika az elgondolt helyes irányba terelni, a kitűzött célok szolgálatába állítani.

Nézzük meg most már közelebbről, hogy valójában milyen naptártípusok jelentek meg, s hogyan feleltek meg ezek az ideáloknak. A kritikák szerint a naptárak alapvetően „az olvasók műveltségi fokára nézve mutatnak különbségeket”. Táncsics 1859-ben, nyilván az utolsó tíz év gyakorlata alapján, azt javasolja, hogy háromféle naptárt kellene kiadni: kicsinyt, középszerűt és nagyobbát. Ezek közül a korabeli kritika a nagyobb naptárakat egyértelműen, s több-kevesebb határozottsággal a közepes nagyságúakat is a „műveltebb osztályokhoz” köti. A kisebb naptárakat viszont határozottan mint a „köznép”, a „csekélyebb műveltségű osztályok” számára készülteket ismertetik.

A „műveltebb osztályok” naptárjai

A műveltebb osztályoknak készült nagy és középszerű naptárakban sokszor fejezetcímekkel elválasztották egymástól a tartalom főbb típusait. Ezek többnyire egybeestek a nézeteiket rendszeresen kifejtő naptárkritikusok ideális elvárásaival. Eszerint a naptár „rendes naptári és kalauzolói” rovatokból, „komolyan tanulságos oktató” részből s „mulattató szépirodalmi” részből áll. Néhány nagy naptárban szerepel az elmúlt év politikai s általában közéleti eseményeinek rendszeres előadása is.

Újdonság a reformkori elődökhöz képest – ahol az „oktató cikkek halmaza túláradt” – a „szépirodalmi rész feldúzzadása”. Az 50-es évek pengőforintos nagy naptárjai (legelső 1852-től Müller Gyula nagy naptára, Szerk.: Friebeisz István; Erdélyi naptár, Kővári László szerkesztésében; Magyar hölgyek naptára; Emichnél a Jókai szerkesztette Országos naptár, a br. Podmaniczky Frigyes, Degré Alajos és Friebeisz István által szerkesztett Délibáb, Vahot Imre Nagy képes naptára; Heckenastnál Vas Gereben Nagy képes naptára, a Tóth Lőrinc szerkesztette Nemzeti képes naptár, az Országos nagy képes naptár, majd a 60-as években Jókai–Henszlmann–Hunfalvy szerkesztésében Országos Naptár) jelentős mennyiségű szépirodalmi anyagot hoztak, amelyet ha nem is mind a legjobb írók írtak, de legalábbis valamennyien „céhbeliek”, az írói világnak elismerten tagjai. Ugyanez vonatkozik, a közepes nagyságú naptárak egy részére, így pl. a Protestáns naptárra is. 1855-ben pl. Müller Gyula Nagy képes naptárában Beöthy Zsigmond, Bérczy Károly, Császár Ferenc, Degré Alajos, Lévy János, Tompa, Vajda és Vadnai Károly, Vahot Imre Nagy képes naptárában Jókai, Greguss Ágost, Lauka Gusztáv, Tompa, Tóth Kálmán, Török János, a Protestáns naptárban Arany, Ballagi Károly, Gyulai, Obernyik, Szász Károly, Tompa, Török János szerepelt. Egyéb publikálási lehetőségek hiánya is hozzájárult, hogy a valódi irodalom ilyen nagy mértékben vonult be a naptárakba. (Arany János több költeményét ebben az időben kalendáriumban közölte először. Petőfi Apostolát először teljes terjedelmében – igaz, nem hiteles szöveggel – Müller Gyula Alkotmányos nagy naptára közölte.)

Ezek a naptárak valóságos irodalmi évkönyvként, almanachokként működtek, s úgy is vásárolták őket. A debreceni Telegdi–Kovács-cég üzleti könyvei szerint például Balogh István szuperintendens egy évben többet, néha négyfélét is vásárolt. Nemkülönbön Révész Imre balmazújvárosi lelkész. Egy Dragota Ignác nevű kereskedő szeptembertől decemberig, ahogy jelentek meg az új naptárak, nyolc-tíz féle nagy és jobb közepes naptárt is megvásárolt, mint valami revüt vagy folyóiratot. A szépirodalomnak a kalendáriumban való megjelenését a kortársak nem egyformán ítélték meg. A Pesti Napló székesfehérvári levelezője írta 1853-ban: „úgy látszik, a magyar közönség részvétlensége naponként alsóbb osztályt jelöl ki az irodalomban írói számára, hol azok kénytelenek szellemi termékeiket áruba bocsátani...” A Vasárnapi Újság cikkírója 1860-ban az ellentábor érveit így fogalmazza meg: „Az irodalom ez ága hatalmas eszköz arra nézve, hogy a néppel az olvasást megkedveltesse, s többre vágóvá tegye. Sok magyar eszládot tudunk, kiknek könyvtárok az évenkénti naptárból állott, s az a csekély szépirodalmi rész, mi ezekben foglaltatott, gerjesztette fel bennük a több szellemi táplálék iránti vágyat, s most már az irodalom legbuzgóbb pártfogói.”

Tény, hogy igazi irodalom ilyen nagy szerepet nem játszott még a magyar naptárakban, s az igazi irodalom ilyen nagy hányada először és utoljára jelent meg kalendáriumban. Minden bizonnyal a szépirodalom olvasóközönségének megnövekedésében szerepet játszottak ezek a kalendáriumok. Az is igaz lehet viszont, hogy a kalendáriumolvasók széles körének, az irodalom új közönségének ízlése,

elvárásai visszahatottak, közvetve formálták ezt az irodalmat. Mindennek alapos irodalomszociológiai vizsgálata elvégzésre érdemes feladat lenne.

A kalauzoló rész a nagy naptáraknál a leggazdagabb. Itt sok minden megvalósul abból, amit Horváth József a reformkorban elgondolt. Ti. hogy a naptár a „köz- és magánélet intézéséhez szükséges” mindenféle információkat tartalmazza, hogy a „közélet és közforgalom adattára legyen”. Ezek a naptárak bő tiszti névtárat közöltek, tájékoztattak az országos viszonyokról, intézményekről, fontosabb hivatalokról, ügyvédekről, orvosokról, üzleti, ipari, kereskedelmi, közlekedési, postai tudnivalókról, hozták a vonatok, a hajók menetrendjét s budapesti útmutatót. Mindennek egy kisebb részét a közepes nagyságú naptárak is közölték. Az oktató rész a nagy naptáraknál nagyjából a különböző tudományterületek körébe vágó ismeretterjesztés, míg a közepes nagyságúaknak ez a része inkább mindennapi gazdasági, háztartási, egészségügyi, biztosítási, nevelési stb. tanácsokat tartalmaz.

Milyen példányszámban jelentek meg, hogyan terjesztették, s kik vásárolták a nagy és közepes naptárakat? A nagy naptárakra az 50-es években mindig a lapokban hirdettek előfizetést. Ez is arra utal, hogy ezek a naptárak a már újságot olvasókra is számítottak. A kalauzoló rész összetétele is azt bizonyítja, hogy a naptárak „a műveltebb osztályokon” belül is elsősorban egy viszonylag szűkebb rétegnek készültek. Az itt szereplő információkra mindennapjainkban, ügyeik intézése közben csak nekik volt szükségük.

A becsléssel megközelített példányszám is egy szűkebb közönségre utal. Vahot azzal dicsekszik naptárában, hogy az előfizetésekből 6000 példány költségét tudta fedezni, s a könyváru úton eladottakból még haszna is lesz. Mikor 1862-ben a Családi naptárt a cenzúra elkoboztatja, ebből is 6000 példányt foglalnak le. Más adatok is arra utalnak, hogy a 10 000-es példányszámot aligha érték el a nagy naptárak. A piacon nagy verseny folyt, s évente csak 3–4 fajta nagy naptár tudott megélni. Az összpéldányszám tehát 1850 és 70 között 25–30 000 lehetett.

A Telegdi–Kovács-cég üzleti naplója, a könyvtárakban és múzeumokban őrzött példányok bejegyzései szerint a vásárlók között megtaláljuk az arisztokrácia magyar irodalmat támogató részét is. Megtaláljuk a volt középnemesi réteget, valamint a volt nemesség, a közhivatalnokok, az értelmiség felsőbb, képzetesebb, érdeklődő, de az egészen szűk elitnél jóval szélesebb rétegét. Debrecenben, de másutt is vásárolták a műveltebb városi polgárok, kereskedők, iparosok is. Meghozatták a kaszinók, polgári olvasókörök és egyletek. Szerepeltek a kölcsönkönyvtárak állományában is. A Telegdi–Kovács-cég bejegyzései szerint az ilyen naptárt vásárlók egy része már rendszeresen vásárolt egyéb, színvonalasabb műveket is, de jelentős részüknek még sokáig ez volt az egyedüli rendszeres könyvvásárlása.

Az 50-es, 60-as évek sok vállalkozásából két-három nagy naptár marad életben tartósan. Ezek két tőkeerős nagyvállalat naptárai: a Franklin Társulat nagy naptára (Heckenast utódja) s az Athenaeum nagy képes naptára (Emich utódja). E kettőhöz társul később Légrády kiadásában a Pesti Hírlap nagy naptára. A századfordulógig ezek a folyamatosan megjelenő, elterjedtebb nagy naptárak. E későbbi nagy naptáraknak az ára s a terjedelme is kisebb a régieknél. A kalauzoló rész erősen megcsappant. Egyrészt egy sor új kiadvány differenciálódik belőlük, másrészt kialakulnak a szaknaptárak, amelyek az egyes szakmák számára szükséges bő információs anyagokat tartalmaznak. A nagy naptárak szépirodalmi anyagában még mindig szerepelnek igazi írók, de ennek az irodalmi résznek már messze nincs olyan nagy jelentősége, mint az 50-es években volt.

A nagy naptárak virágkora 1850 és 1870 közé esett. Ekkor töltötték be a polgárosodni kezdő ország társadalmának felsőbb szintjén kalauzoló részükkel információs, az érintkezést organizáló szerepet. Egyéb anyagokkal pedig a magas szintű műveltségterjesztést szolgálták, s az igazi irodalom olvasására neveltek. Mind a naptárak terjedelmének, árának, mind a kalauzoló és egyéb részeknek a változása azt mutatja, hogy 1870 után a nagy naptárak ezen a szinten elvesztették ezt a szerepet, s lassan a jobb közepes naptárak szintjére s közönsége körébe szálltak le. Ezt korabeli kritikák és beszámolók is megerősítik.

Formátumban a közepes nagyságú 25–40 krajcáros naptárak jelentették az 1850-es évek újítását. Ebben a kategóriában is sok kísérletezés folyt, amíg 1855-ben Heckenast megindította a Protestáns naptárt, majd 1856-ban Mayer István szerkesztésében az István bácsi naptárát. Ezek hosszú ideig élő, sikeres vállalkozások lettek. Ezt követően Heckenastnak új és új ebbe a kategóriába tartozó naptárai jelennek meg, amelyek „különböző olvasó osztályokra fordítják figyelmüket”. A teljesség igénye nélkül néhány naptár: 1855 – Protestáns naptár; 1856 – István bácsi naptára; 1858 – Kakas

Márton naptára, Hölgy naptár; 1861 – Lidérc naptár; 1864 – Falusi gazda naptára; Magyar gazdaszonyok naptára; 1864 – Magyar nők naptára; 1870 – Magyar családi naptár; 1872 – Honvéd naptár; 1874 – Borászati naptár; 1878 – Eötvös naptár tanférfiaknak; 1879 – Kertészgazdasági naptár. A közepes nagyságú naptárak piacán a Heckenast cég, illetve utódja, a Franklin Társulat fokozatosan bővülő választékával a legerősebb tényező lett. Elsősorban e közepes naptárak révén vált a 60-as évek közepétől Bucsánszky után a második legnagyobb naptárkiadóvá.

Kiknek is készültek ezek a kiadványok? A két első, nagy sikerű naptárral kapcsolatban gyakran leírják, hogy a nép számára készült, sikeres ismeretterjesztő naptárak voltak, s a 20. századi szerzők a népen itt több-kevesebb egyértelműséggel a parsztságot értik. A nép fogalmát történetileg változó jelentéssel használták. Az 1850-es, 60-as években kezdik ugyan parasztság értelmében is használni, de még korántsem jelenti egyértelműen csak ezt. Ha a szövegekörnyezetet is gondosan mérlegetjük, akkor azt látjuk, hogy ezek a naptárak nem a „köznépek”, nem a „nép alsóbb rétegeinek”, nem a „szegénysorsú és tanulatlan falusiaknak”, nem a „kéknadrágos olvasóknak” készültek. Mint ahogy az ún. néplapokat is több forrás szerint „a haza intelligens osztályai, a szellemi érdekeket becsültni tudó, azaz az ún. középrend” olvasta, s csak elenyésző részben a szorosabban vett nép. Ezek „nép” jelzője inkább azt jelentette, hogy nem egy szűk, legműveltebb elitnek készültek, hanem népszerű modorban írták őket, viszonylag szélesebb elterjedtségre számíthatnak. Ha belelapozunk ezekbe a naptárakba, rögtön láthatjuk, hogy egyszerűen nem is érthetők a „nadrágosok niveljén alul”.

E naptárak példányszámáról is félrevezető adatok ismeretesek. A Protestáns naptár első évfolyamának 18 000-es, s az István bácsi naptára első kiadásának 25 000-es példányszámát szokták emlegetni. Az esztergomi érseki Bibliotheca Mayer István gyűjteményében azonban megtaláltam egy egylevelés nyomtatványt, amely Mayer István irodalmi műveinek példányszámait tartalmazza. Eszerint az István bácsi naptárának példányszámai: 1856 – 25 000; 1857 – 16 000; 1858 – 14 000; 1859-től 67-ig 12 000; 1868–73 10 000; (a példányszám csökkenésében nyilván közrejátszott, hogy egyre több hasonló nagyságú naptár jelent meg). A 60-as évek közepétől Heckenast már 6–7 közepes méretű naptárt ad ki. Ha ezek valamennyien meg is közelítették a mindvégig legnépszerűbbnek hirdetett István bácsi naptárának példányszámát, akkor is összesen 60–70 ezer ilyen naptár jelenhetett meg kiadónknál. Adtak ki más vállalatok is hasonló naptárakat, de ebben a kategóriában Heckenast a döntő tényező.

1868-ban 557 000 kalendárium kelt el Magyarországon. Ha ebből levonjuk a Bucsánszky 250 000-ét, a 30 000 nagy naptárt, Heckenast 70 000 közepes s kb. 40 000 kis naptárát, akkor a többi kiadóra marad kb. 160 000 példány. Ebből, ismerve a különböző típusok arányait, maximum 40 000 példány közepes nagyságú naptár lehet. Becslésünk szerint tehát az 1860-as években 140 000 lehetett a műveltebb osztályoknak szánt nagy és közepes naptárak összpéldányszáma. Emeljük ki az 1870-es népszámlálás adataiból a vásárlóként számba jöhető rétegek számát. (Keleti Károly nyomán.)

1. csoport	értelmiségi kereset után él	138 000
	200 holdon felüli birtokosok	16 000
	haszonbérlő	36 000
	gazdatiszt	13 000
	bányászati birtokos, bérlő, tiszt	2 400
	iparral foglalk. tisztv. és keresk. tiszt	20 300
	tisztán birtok, ház, járadék után él	69 000
	Összesen:	294 700
2. csoport	az ipar önálló vállalkozója	238 000
	önálló kereskedő	55 000
	Összesen:	293 000

Ha feltesszük, hogy az első csoportba tartozók közül csak minden második s a második csoportba tartozók közül pedig minden tizedik nagy vagy közepes naptárt vásárolt, akkor is 176 000 vásárlót kapunk, azaz többet, mint a feltételezett száznegyvenezres példányszám. Tehát a példány-

számok is valószínűsítik, hogy a közepes naptárak olvasóinak csak elenyésző részét tehetta ki a szorosabban vett nép, s mint a néplapokat, ezeket is nagyjából az ún. középrend, a nadrágosok olvasták. Az eredeti szándék valószínűleg egyenlő mértékben gondolt a szorosabban vett népre s a közvetlenül fölötte állókra, a kisertermiségre, kisebb úri birtokosokra, kispolgárokra stb. (Két alcím: István bácsi naptára, vagyis családos házigazdák, gazdaasszonyok, népnevelők, helységelőljárók, iparosok és földműveseknek való évkönyv – Falusi gazda naptára a magyar gazdák, kertészek, lelkészek, tanítók számára.)

Ezeknek a naptáraknak s a közéjük leszállt nagyoknak valóban jól megírt s lényegében a pozitívista tudományosság eredményeit populáris formában népszerűsítő ismeretterjesztő cikkei, bizonyára hozzájárultak az olvasók szemléletének változásához. A bőségesen közölt gazdasági, sokféle háziasszonyi, asszonyi, egészségügyi, gyermeknevelési stb. tanács segítette elterjedni az új termelési eljárásokat, formálta a mindennapok kultúráját. Egyáltalán, hogy ilyen tanácsokat rendszeresen tartalmaztak ezek az alapvetően üzleti célú kiadványok, ez is amellett bizonyít, hogy a városi, és vidéki kisertermiségnek, kishivatalnokoknak, köznemesi származású kisebb birtokosoknak, mezővárosi gazdáknak, nagyobb parasztgazdák, iparosmesterek, kereskedők már hozzájuk igazodó részének, egy szóval a kispolgárosodó rétegeknek készültek. Ti. az egyértelműen ennél lejjebb állók számára készült Bucsanszky-féle kispaptárak 1880-ig egyáltalán nem közöltek a szokott naptári részen és vásárnap-tárakon kívül semmi, a mindennapi életben használható információt, tanácsot. Pedig a Bucsanszky-cég 100 000 szám tudta eladni naptárait. A hagyomány rendje szerint termelő, a tradíciók által szabályozott mindennapokban élő paraszti millióknak azonban még bizonyára nem volt szükségük tömegesen ilyen információkra, tanácsokra. Ezért nem közöltek a számukra készült naptárak 1880–90-ig hirdetéseket sem, mert valószínűleg nem lett volna értelme. A felsorolt, kispolgárosodó, nyitottabb, mozgékonyabb rétegek számára készült közepes nagyságú naptárakban viszont hirdetések is voltak.

Az ebbe a kategóriába tartozó naptárak virágkora az 1850-es évektől kb. a 90-es évekig tartott. A múzeumi példányok bejegyzései szerint később is vásárolnak a műveltebb osztályok is naptárakat, de korabeli beszámolók szerint ez már nem általános, s még akik vesznek is, azoknál is elveszti régi jelentőségét. A korábbi olvasók városi részénél általánossá válik az újságolvasás, a naptárrész szerepét pedig átveszik az asztali és zsebnaptárak. A konzervatívabb, elsősorban a vidéki úri rendhez, közép-osztályhoz tartozók körében még jobban tartotta magát a kalendárium. Elsősorban kalauzoló információs anyagai révén. Ezt ismerték fel Rákosi Jenőék, amikor 1896-ban elsősorban az ő számukra megindították a Kincses kalendáriumot, amely a sok rövid, ismeretterjesztő cikk mellett – döntően a mindennapi életvitelhez szükséges információkat, tanácsokat tartalmazott (alcíme: a gyakorlati élet általános útmutatója).

A század végén egyben megkezdődött a régi közepes naptárak lecsúszása a nagyobb parasztgazdák, s általában a legszélesebb kispolgári rétegek körébe. Egy, már akkor is a kategória legalján elhelyezkedő 1898-as naptárban a rejtvénymegfejtők neve mellett a következő foglalkozási lista olvasható: házmester, honvéd, könyvkötő, fogházórmester, rendőrőrmester leánya, földműves, kovács, adóhivatali szolga, borbély, lakatos, szobafestő, távirtda felvigyázó, káplár. Mindenesetre ez is egy jól körülhatárolható s alaposabb kutatásra érdemes téma lenne, hogy ti. a közepes nagyságú, illetve a hozzájuk leszállt nagy naptárak 1850-től 1890-ig szerepet játszottak-e a kispolgárosodó rétegek körében a polgárosodás viselkedési és kulturális mintáinak terjesztésében s a modernebb információs gények felkeltésében.

A „nép alsóbb rétegeinek” szánt naptárak típusai

Az 50-es évek idézett naptárkritikái a felvázolt célok (a polgárosodásra vezető elvek és ismeretek, magatartási módok terjesztése) elérésében legnagyobb szerepet a kised naptáraknak szánták. Ui. éppen ez a naptárfajta az, amely – ahogy Táncsics írja – a „legszegényebb családokhoz is eljut”. Meg is magyarázza, hogy miért van ennek különös jelentősége. Ti. ezek a családok „atyáról fiúra szállt énekeskönyveken kívül semmi mást nem ismernek. A szegénysorsú és tanulatlan falusiak kezén forgó imakönyvek, majd’ változatlanul mindig ugyanazt tartalmazzák: csupán az évenként szerzett naptárakból remélhetnek valamiféle új ismeretet”. Ez az egyetlen nyomtatott információs

forrás, amelyen keresztül rendszeresen juthattak el még többé-kevésbé zárt közösségeikbe új ismeretek, értékek, viselkedési minták. Ezért állítja Táncsics, hogy „semmi sem mozdítaná elő annyira az egész magyar nép alsó rétegei közt az értelmiséget, mint a naptárak”. Ezek révén lenne elérhető, hogy a jeles „példák szerint cselekedni buzduljanak”. Mi volt az ideállal szemben a valóságos helyzet? Táncsics szerint „nem tagadhatni, hogy a dolgok természete s az irodalom emelkedése szerint a kisded naptárak is javultak: de mindamellett mégis éppen csak a legnyomorúságosabb fércművek, ahhoz képest, amilyeneknek rendeltetésüknél fogva lenniök kellene”.

A kis naptárak között tovább éltek a reformkor legnépszerűbb kiadványai a komáromi, győri stb. Ezekhez társultak még hasonló típusú újabb alapítások, mint pl. a szarvasi és a váradi. A szabadságharctól a világháborúig kifejezetten megpezsdült vidéken is a vállalkozói kedv. Miskolcon két kiadó négy–ötféle naptárt is kiadott, Debrecenben Telegdi–Kovács átlagosan évente 10 félélt, Szegeден Traub és társa 3 félélt, Grünbaum et Stein 5 félélt, Nagykanizsán Vajdits 4 félélt, Pécsen Engel 3 félélt, s a sort hosszan lehetne folytatni. A vidéki naptárak azonban korszakunkban országos elterjedésre már nem számíthatnak. (Egyik jól elkülöníthető típusuk kifejezetten vállalta egy-egy kisebb vidékhez, városhoz kötött kalauzoló anyagával a lokális, információs szerepkört.) Jól megfigyelhető a Telegdi–Kovács könyvkereskedő cégnél nagy tételben vásárlók rendeléseiben, hogy a korábban országosan elterjedt komáromi, győri stb. naptárak is fokozatosan visszaszorultak a nagy budapesti kiadók naptárai mögött. A saját vidékükre való visszaszorulást tükrözik a múzeumi példányok bejegyzései is. Ezekkel a régi típusú naptárakkal természetesen a kritikák sem lehettek meglegedve. Sok naptáron ismertetni való nincs „és ilyen a vidéken megjelent ős-idétlen kisebb naptáraknak csaknem egész tömege”, írta a Pesti Napló.

A Mezei naptár 1852-es megszűnése után többen kísérleteztek a nép alsóbb rétegeinek szánt – népművelő kis naptárakkal. Ilyen volt az 50-es években Vas Gereben Kis képes naptára, a Török János által szerkesztett Igazmondó naptár, a 60-as években Heckenast néhány naptára, s a Corvina Társulat kiadásában a Magyar nép naptára. Az első kettő üzleti vállalkozásként jelent meg, s mint ilyen, két–három év alatt megbukott. A Corvina, népművelő céllal, áldozatkész emberek részvénytársasága volt, s így – bár a naptár üzletileg nem volt nyereséges, tovább tartotta magát. A kritikák ezeket a naptárakat dicsérték, bár megállapították, hogy „a valódi népies írásmód a mi magyar földnépünk felfogása és műveltségi fokozatához alkalmazott hang és modor ezekben nincs még egészen eltalálva”. Érvényes e naptárakra is, amit György Aladár ír: „Míg Tatár Péter és a ponyvatermek a fantáziát és az értelmet ragadják meg, közvetlenül tárják a közönség elé, a mi ún. népies irodalmunk nagy feneket kerít minden csekélységnek... jóakarátú, de hosszadalmas erkölcsi prédikációkkal untatja a közönséget.”

Az 1870-es Magyar nép naptárában pl. igen sok okos tanács van (a házi tisztaságról, rétművelésről, hogyan bánjunk feleségeinkkel, a gyermeknevelésről stb.), s csak egy beszély (Két igaz szív – avagy isten csak próbára teszi, de nem hagyja elveszni a jót). Úgy látszik azonban, hogy az egy unalmas beszély túl kevés volt, s nem volt széles körű igény a tanácsok ilyen túláradó tömegére. Jól mutatja ezt Heckenast kis naptárának útkeresése is. Az első évfolyamok zsúfolva vannak okos cikkekkel. 1863-ban nyilván a nagyobb üzleti siker érdekében átadják a szerkesztést a Bucsánszky-naptárakat nagy sikerrel író Medve Imrének, aki átmenetileg összekülönbözött gazdájával. (Írói nevén Tatár Péter.) Tatár Péter fokozatosan két-három oldalra zsugorította össze ezt az okos részt, s a többi helyett szépirodalmat, művelődéstörténeti és egyéb érdekességeket hozott. Keze alatt aztán a kis naptár a kiadó legnagyobb példányszámú naptárává vált. Igaz viszont, hogy Heckenast kis naptárait ezután a Figyelő c. irodalmi folyóirat „lelkiismeretesség nélkül összetakolt” műveknek nevezte, amelyek „ízléstelen léhaságokat” tartalmaznak.

A ponyva jellegű, de újszerű kis naptárak megteremtője Bucsánszky Alajos. Nagyrészt szenzációhajász, de mégiscsak valamiféle ismeretterjesztő anyagot is tartalmazó naptárait ideái magasából a kritika keményen bírálta. A Pesti Napló 1853-ban bírálta, mert kiadványaiban „nagyobb gond van fordítva a tárgyak mulattató voltára, és sokaságára, mint azoknak helyes megválogatására, tanulságosságára”. Bírálta, mert „belügyi dolgaink egyenesen mellőzötteknek, gazdákra, iparosokra, úgy látszik, nem számít a kiadó, ui. ezek számára egyik naptárban sem találunk semmit”.

Bucsánszky naptárai 1854-től új szerkesztőt kaptak. Ekkor szerepel először a verses, „Százéves jóvendőmondó”. Bucsánszky naptáraiban sehol soha nem szerepel egy szerző vagy szerkesztő neve sem, de ez minden kétséget kizáróan a Medve Imre elmeszüleménye. 1878-ig aztán Medve Imre írta a

Bucsánszky-naptárak két legfontosabb részét, a beköszöntöt és saját leleményét, a Százéves jövőendőmondót. (Új ruhába öltöztette a kalendáriumok jóslásait, s ezzel csaknem újabb száz esztendőre megmentette a már-már kipusztuló kalendáriumi jövőendölést. Az elkövetkező húsz évben az ország összes népnek szánt kalendáriuma átvette ezt a formulát.) A kalendáriumok anyagainak, főleg a szépirodalmi műveknek aprólékos filológiával bizonyíthatóan több mint 90 százalékban ő volt a szerzője. Tatár Péternek, a ledéres mászsa első nagy magyar apostolának személyisége, világszemlélete, művészi kvalitásai oly mértékben rányomták bélyegüket a naptárakra, hogy ezt a maga nemében páratlan nagy egyéniséget a naptárak sikeres vizsgálata érdekében szükséges majd alaposan tanulmányozni.

Bucsánszky és Medve Imre egymásratalálása erősebben ponyvajelleget adott kiadónk naptárainak, s a ponyvai szintű tatárpéteres szépirodalom tért nyert a korábbi kuriózum központú ismeretterjesztés rovására. Ezeket a naptárakat aztán a kritika még egyértelműbben elutasította. A Vasárnapi Újság szerint az időszakai sajtó feladata, „ővni oly könyvek megvásárlásától, melyek a közhasznúság legkisebb szempontját is nélkülözvén . . . mint irodalmi színvonalon alul álló zugdolgoknak kelendősege csak a többi lelkiismeretesebb vállalatoknak rovására s ekképp a közművelődés egyenes kárára történik. Kétszeresen kiáltóvá lesz pedig ezen kötelesség a Bucsánszkyéhoz hasonló naptárak irányában, melyek évek óta százezernyi mennyiségben terjednek szét a két haza jámbor kéknadrágos olvasói között anélkül, hogy az izlésnek, a köz- vagy magánélet intézését segítő eszméknek vagy egy magvát hullatva el maguk után, a legcsekélyebb nyomot hagytak volna”. A végső tanulság: „intjük és óvjuk tőle a jámbor keresztyén olvasót”. Az intés és óvás ellenére hősiünk naptárjai egyre nagyobb példányszámot értek el, s a 70-es évek fordulóján az összes Magyarországon megjelenő naptárnak csaknem a felét ő adta ki. A százezernyi kéknadrágos olvasó minden bizonnyal nem olvasta a Vasárnapi Újságot.

Kik is voltak hát Bucsánszky naptárainak olvasói? Induljunk el onnan, hogy kiket szólított meg a naptárak beköszöntője. 1870-ig az általános megszólítás: kend, kelmetek, te, ti, atyafi. Konkrétan: pap, kántor, nótárius, bíró, bába, , kisbíró, tanácsbeliek, esküdt emberek, gazdauraimék. Összefoglalóan: az egész község, falu népei. Eszerint a célba vett közönség alapvetően vidéki, falusi. Úgy mondhatnánk, a falu eleje. A paraszti elit, s a fölötte álló vidéki úri rend egy része, a falusi kisértelmiség.

A statisztikai adatok is valószínűsítik ezt az olvasókört. 140 000-re tettük a műveltebb osztályoknak szánt naptárakat, s az 1870-es népszámlálásból az első csoportba kiemelt rétegek feléről, a második csoportba kiemelték egytizedéről tettük fel, hogy ilyen naptárt vásárol. Tegyük fel, hogy az első csoport fennmaradó részének csak kétharmada (100 000), s a második csoportnak egyharmada (90 000) vásárolt még valamiféle naptárt. A 140 000 nagy és közepes naptár után fennmaradó kb. 400 000 kis népnaptárból, ha a naptárolvasó munkásokat még nem is vesszük figyelembe, akkor is csak kb. 200 000 példány marad a paraszti vásárlóknak. De még ha ennél nagyobb arányban részesedtek is a 400 000 kalendáriumból, ez akkor is csekélyesség a 2 000 000 körüli paraszti háztartáshoz képest. Ez is valószínűsíti, hogy ekkor még csak a parasztság elitje ismerkedett meg a kalendáriummal, s a közvetlenül felette állók is hozzá hasonlóan ponyvajellegű naptárakat is vásároltak. A paraszti elit számára a példát ők jelentették, tőlük vették át a kalendáriumvásárlás szokását. A lehetőséget az írni-olvasni tudás terjedése teremtette meg. Az alapvető meghatározó azonban a szükséglet megszületése volt. Ezért volt dinamikusabb a példányszám növekedés az írni-olvasni tudók számának növekedésénél is.

A megélnékülű áruforgalomba bekapcsolódó, peres ügyeket intéző (a birtokrendezések, birtokperes kora), a pénzügyleteket lebonyolító (a dinamikus réteg birtokvásárlása, kölcsönök felvétele), a falu megszaporodott közügyeinek intézésében résztvevő, az okszerű gazdálkodásra áttérő s a minimális üzemszervezés elemeivel ismerkedő paraszti elit életében megnőtt az időpontok jelentősége. Szükségessé vált a naptár. A távolabbi vásárokat is látogató nagyobb gazdák, kupeckedő parasztok számára óriási jelentősége lett a vásárnaptárnak. Nagy szerepe volt annak is, hogy a naptárak üres lapjaira feljegyzéseket lehetett készíteni. Üzemviteli, szervezési, állapotábrázolási, ellési feljegyzésektől a pénzes egyéb kölcsönök feltüntetésétől mindenféle napi ügyekig a levélpróbaig és a paraszti naplóig, emlékiratig, gazdag gyűjteményem van arról, hogy milyen használati funkciói voltak a naptárnak, s milyen szükségleteket elégített ki. A naptár mindig kéznél volt. Vagy a mestergerendán feküdt, vagy korabeli leírások, múzeumi példányok szerint madzagra, sokszor nemzeti színű szalagra fűzve, a tükör mellé volt felakasztva.

Mi volt az oka, hogy a parasztság éppen Bucsánszky és a hozzá hasonló kiadók naptárait vette? A jelzett s még elemzendő tartalmi okokon, szemfogó, illusztrációkon kívül említettük már az olcsó árat, s utaltunk a terjesztés módjára. Két utóbbit hangsúlyozza Kossuth Lajos is ponyva elleni harc ügyében Bodon Józsefhez írt levelében, ti. a párkrajcáros ár és a „hozzáférhetőségi könnyűség csábját”. Azt, hogy ezekre nem kellett előfizetni, a parasztnak nem kellett újtájból kitérnie, idegen-szerű környezetbe, könyvesboltba mennie. Megszokott helyén, a vásáron, hetipiacon beszerezhetette. Bucsánszky 1867 előtti terjesztési rendszerét még nem derítettük fel, de valószínűleg már ekkor kiépítette házaló-terjesztő mechanizmusát. György Aladár írja a Figyelőben 1875-ben a kolportázs-rendszerről, hogy „Bucsánszkyék hatása csaknem kizárólag innen ered. Az ő ágenseik ellepik a vásárokat, ünnepélyeket, csaknem minden egyént felkeresnek”. A könyvkereskedők lapjának, a Corvinának polémiái szerint, a ponyvanaptárak eladói a régi népi ponyvaárusok, a históriások (Telegdi-Kovács-cég üzleti könyvei szerint is) s a piaci cofák leginkább a sokadalmakon árultak, a kalendáriumos gránerek s egyéb kolportőrök sokadalmakon és házalással. Ezenkívül árulták a városi trafikok, s az ország szinte összes városi és falusi szatócsai. Az új, modern, dinamikus terjesztő hálózat nagy kincsnek számított. Amikor a Bucsánszkyéhoz hasonló Mehner Vállalat 1895-ben eladó lett, mindhárom nagy irodalmi és nyomdai rt. pályázott rá, éppen e hálózat miatt.

A paraszti vásárlók száma gyorsan növekedett. Nagyrészt ennek köszönhető a kalendáriumok összpéldányszámának állandó emelkedése. 1880-ban ez egymillió, 1890-ben másfélmillió, s 1900-ban – az utolsó évben, amikor ezt még ki tudtuk számítani – Magyarországon már kb. kétmillió kalendáriumot adtak el. Eddigi ismereteink szerint a népies ponyvanaptárak igazi virágkora 1880–90 tájékán kezdődött, tehát egybeesett az agrárgazdaság és agrártársadalom fejlődésének egy új szakaszával, valamint az ezzel kapcsolatos kulturális változásokkal. Ebben a korszakban válik a kalendárium a parasztság körében általánossá. Még ekkor sem lehet azt állítani, hogy kivétel nélkül minden házban volt naptár, de pl. Veres Péter Számadásának és Falusi krónikájának tanúsága szerint is ekkor már rendszeresen olvasták az agrárproletárok is. A kalendárium ekkor játszott legnagyobb szerepet a parasztság körében. Központi helyet foglalt el információs rendszerükben. Ez az első tömegkommunikációs csatorna, amely közvetlenül egy nagyobb integráció, a nemzet, a nagyvilág vérkeringésébe kapcsolta őket. Ebben a korszakban a kalendárium a parasztság körében szinte kizárólagos olvasmány. A világháború után következő időszakban viszont már elveszti ezt a központi szerepet. Az érintkezés új formái, új információs csatornák, új olvasmányok mellett háttérbe szorul, bár fontos funkciói miatt változatlanul rendszeresen vásárolják.

A későbbiekben az 1880–1920 közötti időszakban kívánjuk részletesebben vizsgálni a népies ponyvanaptárak tartalmát, mint az olvasók tudati szintjének közvetett forrását. A népies ponyvanaptárak legnagyobb részét három nagy kiadó jelentette meg. Bucsánszky utódja a Rózsa Kálmán és neje cég, a Mehner Vilmos-féle vállalat, amely 1879-től adott ki naptárakat és a csehországi Steinbrenner-cég, amely a kilencvenes években jelent meg a magyar piacon. Véleményünk szerint legfontosabb e kiadók naptárait feldolgozni. Amennyiben a tartalomról az olvasók tudatára való közvetítéshez szükséges, vizsgáljuk a kiadókat mint intézményeket, felderíthető céljait, a naptárirás és szerkesztés körülményeit, a terjesztés és árusítás mechanizmusát. Vizsgáljuk, hogy a naptárak milyen funkciót töltenek be fogyasztóik, olvasóik körében. Milyen szerepe van a naptár olvasásának, használatának mindennapi életünkben? Hogyan viszonyul a naptárhasználat a kultúra általános színvonalához, s mennyiben fejezi ki azt?

JEGYZETEK

A magyar kalendáriumokkal foglalkozó irodalmat legrészletesebben közli *Gellériné Lázár Márta*: A magyarországi kalendáriumirodalom a kapitalizmus korában, *Századok* 1974. 5–6. szám, 1232–1233; Az „Előzmények”-hez felhasznált munkák közül legfontosabbak: *Gárdonyi Albert*: A XVIII. század legkeresettebb könyve – *Magyar Könyvszemle*, 1941. 232–244. o.; *A. J. Gurevics*: A középkori ember vilásképe Kossuth, 1974; *Jakab Elek*: A kalendáriumról történelmi és politikai tekintetben – Budapest, 1881; *Kovács Imre*: Régi magyar kalendáriumaink 1711-ig – Debrecen, 1938; *Ortutay Gyula*: Kalendáriumolvasó magyarok – Halhatatlan népköltészet, Magvető, 1966; *Rudolf*

Schenda: Volk ohne Buch – Studien zur Sozialgeschichte der Populären Lesestoffe 1770–1910. Frankfurt a. Main. 1970; *Weger Imre*: Regiomontanus és a népnaptárak, Budapest, 1937; 151. oldalhoz: *Kis János* szuperintendens emlékezései életéből – Franklin, 1890; *Táncsis Mihály* válogatott írásai – Budapest, 1957 326. o.; *Takács Lajos*: Mit olvasnak a várongiak? – Valóság, 1947. május. 370–373; A debreceni naptárhoz: *Benda Kálmán–Irinyi Károly*: A négyszáz éves debreceni nyomda, 1961; *Julow Viktor*: Fazekas Mihály összes művei, 1955. 82–83. o.;

A reformkori naptárakhoz: *Ballagi Aladár*: A magyar nyomdászat történeti fejlődése 1472–1872, Budapest, Franklin, 1878; *Baranyai József*: A komáromi nyomdászat és a komáromi sajtó története, Budapest, 1914; *T. Erdélyi Ilona*: Irodalom és közönség a reformkorban, Akadémiai Kiadó, 1970; *Horváth József*: Bírálólat és némely ragasztvány... Kolozsvár, 1837; *Kovács László*: Könyvnyomdáink a jelen század harmadik tizedében – Magyar Könyvszemle, 1899. 359–66.; *Schedel Ferenc*: Kalendáriumok – Figyelmező, 1838. 3. szám, 1839. 4–6. szám; id. *Szinnyei József*: Timár ház – k. l. ny. a Komáromi Lapokból 1903. 68. o.; uő: A komáromi magyar színészet története, Komáromi Lapok, 1881. 40. szám; *Ugrin Aranka*: Közhasznú ismereteket terjesztő hetilapok a reformkorban, Magyar Könyvszemle, 1975/2, 137. o.; A Mezei naptárral kapcsolatos adatok az Esztergomi, Győri és Soproni Megyei Levéltárakból a vármegyei közgyűlések irataiból és a Prímási Levéltárból. A debreceni Telegdi–Kovács könyvkereskedő cég iratai a Hajdú-Bihar megyei Levéltárban találhatóak.

A Bucsánszky-féle kiadóról: *Fitz József*: A magyar nyomdászat 1848–49. Budapest, 1948. *Firtinger Károly*: Ötven esztendő a magyarországi könyvnyomtatás múltjából, 1904; Pestre költözésével, nyomdaalapításával, vagyoni helyzetével kapcsolatos iratok: Országos Levéltár, Helytartótanács, Városi Osztály, 1847. 36. kf. 590. – 1848. 36. kf. 94.; Pest Város Levéltára, Tanácsülési jkv. 1847. 11936.; Pest Város Tanácsának iratai, Engedélyek, 1848/32; Országos Levéltár, 1848/49.-i Minisztériumi Levéltár, B. m. közösen kezelt ált. iratok, 1848. mutatókönyv, 2149.;

Idézett naptárkritikák 1850. és 1875. között: Pesti Napló, 1853. 1049, 1051, 1055, 1062, 1066, 1102–03, 1133 sz. – 1854. 5, 55, 82, 294. sz. – 1856. 463. sz. Vasárnapi Újság, 1854. 356. o. – 1855. 67. o., 168. o., 180. o., 288. o., 399. o., – 1856. 172. o., 379. o., – 1858. 31. o., 488. o., 506. o., 550. o., – 1860. 589. o., 600. o., – 1865. 596. o. – Nép Újsága, 1859. 61–62 o., 84–86 o. – Figyelő, 1875. 514 o. – 159. oldalhoz: *Keleti Károly*: Hazánk és népe 1871; 163. oldalhoz: Kossuth Lajos levele Bodon Józsefnek, Vasárnapi Újság, 1880. 12. sz.; *György Aladár*: Olvasóközönségünk, Figyelő, 1875. 505–507. o.; A kalendárium terjesztéséről, egyes kiadók naptárainak elterjedtségéről: *Kiss Lajos*: Vásárhelyi híres vásárok, Szeged, 1956.; *Révai Mór János*: Írók, könyvek, kiadók I. 1920.; *Révay József–Schöpflin Aladár*: Egy magyar könyvkiadó regénye, Franklin. én.; Hetvenöt éves a Szent István Társulat Budapest, 1923.